

СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРИ В СЕВЕРНОТО ЧЕРНОМОРИЕ ПРЕЗ XVII ВЕК

АНДРЕЙ АНДРЕЕВ

Въпросът за българите, живеещи постоянно в Северното Черноморие през XVII в., не е проучван системно в историческата литература. В известна степен се наблюдава празнина, отнасяща се за XVI и XVII в. Интересът на историците е насочен предимно към българското културно влияние в Украйна в края на XIV и XV в., а след това през XVIII-XIX в. Това е лесно обяснимо предвид оскъдните извори за годините между двата посочени периода. Въпреки някои пътеписи, на практика липсва подробно описание от XII в., от съвременник за населението на Северното Черноморие, включващо всички етноси.

Вниманието на изследователите е съсредоточено предимно върху културните контакти, по-точно проникването на българска литература в Молдова и Украйна, а оттам и в Русия¹.

Някои руски историци споменават за християни, често българи, които са оказвали услуги на правителството. За една част от тях би могло да се предполага, че са живеели постоянно, или поне пребивавали продължително време в Украйна².

Освен ограничените и неясни извори, изследването на проблема се затруднява допълнително и от факта, че в Русия през XVI и XVII в. приемали всички източноправославни за "гърци", т. е. терминът не изразявал етническа, а религиозна принадлежност. За "грък" бил приеман дори Киприан, въпреки добре известния произход на Киевския митрополит. В историческите източници се подчертава принадлежността към българския етнос на няколко души, но това са отделни случаи, изключения от правилото, касаещи предимно лица с духовен сан.

Подобно обозначаване на религията очевидно подвело руските историци, работили върху проблема за отношенията на Русия с Православния Изток през разглеждания период. За тях всички православни християни били "гърци", дори и Антиохийския патриарх Макарий, въпреки очевидния му арабски произход³.

Сведения за българско присъствие в Северното Черноморие могат да бъдат получени от архивен материал, каса-

ещ отношенията на Русия с Гърция. Там се съдържат данни за пристигащите от Православния Изток в руската столица. Задължително било всеки новодошъл да се яви в Посолския приказ, където разказвал кой е, откъде идва, какво е видял по пътя си и т. н.⁴

Интерес представляват донесенията на воеводата на граничния град Путивъл. През XVI и XVII в., когато просители на милостиня се стичали в руската столица, правителството се видяло принудено да въведе известен ред. Путивълският воевода бил упълномощен да дарява по-маловажните просители или пишел до Москва и пропускал гостите след благоприятен отговор от столицата⁵.

При проследяването на някои от тези документи се открива присъствието на монаси и търговци от български произход, добре познати на руските власти.

Ценни са и сведенията, намиращи се в пътеписа на дякон Павел Алепски, посетил Москва през 1654 - 1656 г., като член на свитата на Антиохийския патриарх Макарий. Последният предприел пътуване по суша, през Цариград, Влахия, Молдовия и Украйна, което Павел Алепски подробно описал. Без да отделя специално място на населението на посочените по-горе земи, авторът прави разлика между отделните народи и не използва събирателния термин "гърци" за всички православни, както е характерно за руските хронисти и писатели⁶.

Пътищата за проникване на българска литература в Украйна също преставяват безспорен интерес при изясняване на поставената тема. Този процес се осъществявал и от наши сънародници, пътуващи или постоянно живеещи в тези земи.

Настоящото съобщение си поставя за цел да приведе неизвестни, или малко известни исторически сведения за българи, живеещи постоянно в Молдавия и Украйна през XVII в. Би могло да се твърди, че по това време там съществувала българска колония, която поддържала интензивни икономически и културни отношения, както с Русия, така и с украинското казачество.

Българин, живеещ постоянно в Украйна бил хаджи Аргир Александров. Той пътувал до Москва почти всяка година, от 1659 до 1668 г. Освен с търговия, хаджи Аргир се занимавал и със събиране на милостиня. По този повод е отбелязано изрично неговото идване в Москва през 1662 г.⁷

Прави впечатление, че просителят бил добре известен на воеводата на гр. Путивъл и не му се налагало да чака за специално разрешение, за да пътува до столицата. Такова обикновено се давало на духовници с висок сан. Миряни можели да разчитат на присъединяване към свитата на някой от архиереите, пътуващи към Москва. Дори и тогава пропускането им през границата не било сигурно. Аргир Александров пътувал без тези формалности, сам, с позволение на Путивълския воевода. Една от целите му била да получи грамоти за опрощение на греховете. По всяка вероятност той ги продавал на казаците. Това представлявало обичайна практика. С подобна дейност се занимавал дори бившият цариградски патриарх Атанасий Пателарий в 1653 г. За таква грамоти пише и Юрий Крижанич: "Аз видях напечатани в Киев грамоти на Руски език, разрешителни грамоти за опрощаване на греховете. Продаваха ги на знатни хора за пари. На каква цена ги продаваха аз не зная. Греховете се опрощаваха без изповед и покаяние. А бедните хора пазят тези грамоти като велико съкровище и завещават да ги погребват с тях"⁸.

Безспорно хаджи Аргир Александров се нареждал сред важните просители пътуващи до руската столица. На него се гледало като на българин, от страна на Путивълския воевода, и от страна на властите в Москва. Не може да се допусне, че той живеел южно от р. Дунав. Ежегодното пътуване доказва, че постоянното му местоживеење било в близост до руската граница. В противен случай честите му посещения в Москва не биха били възможни.

В края на 1654 г. руският патриарх Никон /1652-1658/ изпратил послание до Константинополския патриарх Паисий I, съдържащо 28 въпроса, касаещи проблемите на руската православна църква. В Цариград то било отнесено от монах на име Мануил Константинов. Той се върнал в Москва в началото на следващата 1655 г.⁹ Както всички източноправославни той бил приеман за "грък". Мануил попаднал в Русия заедно с известните киевски монаси Епифаний Славински, Арсений Сатановски и Дамаскин Птички. Първоначално работел като преводач в Печатния двор, но скоро го напуснал, тъй като не притежавал достатъчна компетентност за редактор при поправката на богослужебните книги. Недоброто му познаване на гръцки език изключва възможността за подобен произход. Той не бил украинец, тъй като за последните понятията "грък"

не се използвало. По всяка вероятност Мануил имал български произход и живеел постоянно в Киев. От там през 1649 г. попаднал в Москва, в Андреевския манастир, заедно с поканените за помощ при църковната реформа Епифаний, Арсений и Дамаскин¹⁰.

Връзки с Украйна и с Москва поддържал и Иван Петров Тафрала. Българин по произход, той представлява твърде интересна фигура, за съжаление напълно неизвестна в нашата история. Тафрала изпълнявал ролята на руски резидент в Цариград, поддържал куриерска служба, уведомявал руското правителство за решенията на Високата порта, от Москва му поверявали отговорни дипломатически мисии, като например водене на преговори с украинския хетман Богдан Хмелницки¹¹.

В 1656 г. в Москва от Украйна пристигнали търговците Иван Атанасов и Димитър Константинов, с писма които им препратил Иван Петров от Цариград. Предполага се, че това било становището на Цариградския патриарх Паисий I във връзка с реформите в руската православна църква и събора от същата година, както и частни съобщения на Тафрала¹².

Сведения за населението в Северното Черноморие можем да почерпим и от пътеписа на дякон Павел Алепски, който описал първото посещение на Антиохийския патриарх Макарий в Русия през 1654-1656 г. Авторът подробно е уточнил пътя на патриарха и свитата му от Антохия до Москва¹³.

В раздела за Украйна, Павел Алепски отбелязва, че езикът на казаците и на българите "е един", и отбелязва приликата му с руския и сръбския езици¹⁴. Сравнението е показателно. Явно пътешественикът се е запознал добре и с двата народа, но пише за българи не само на юг от р. Дунав, но и когато описва Северното Черноморие.

Във Влахия към свитата на Антиохийския патриарх се присъединили местни търговци и монаси. В Украйна към придружителите на патриарх Макарий се включили нови хора. Това представлявало обичайна практика заради по-лесното пътуване до Москва. В Путивъл обаче те получили милостиня и не били допуснати във вътрешността на Русия. Тук Павел Алепски споменава за търговци - българи и казаци, които отпътували заедно от граничния град¹⁵.

Българското културно присъствие в Украйна през този период било твърде силно. Проследявайки пътищата за

проникването му от Киев към Русия се забелязва, че то не ставало само чрез известните манастири¹⁶.

През 50-60-те години на XVII в. в Русия църковните власти и правителството на цар Алексей Михайлович провели църковнообрядова реформа. Тя си поставяла за цел уеднаквяването на руските духовни обичаи с тези на останалите източноправославни народи¹⁷. За това били необходими сигурни образци, които да послужат при поправката на богослужебните книги. За осигуряването им за Атон и Александрия заминал монаха Арсений Суханов. Той закупил или получил като дарение значително количество църковна литература, но такава пристигнала и по други пътища¹⁸.

С особено уважение се ползували богослужебните книги с български произход. Споменът за митрополит Киприан и проведените от него реформи, по подобие на Евтимиевата, бил още жив. Това вижда в диспута между игумените Иля и Григорий Онисимов с богослова Леврентий Зизаний по повод представения от него Катехизис. На забележката на последния: "У вас няма гръцки правила!", те отговорили: "Всички стари гръцки преводи с добрите правила имаме, а новите преводи от гръцки език и всякакви книги няма да приемем, защото гърците живеят във велика теснота между неверниците и по своя воля не могат да печатат книги..." И по-долу: "Киприан, митрополит Киевски и на цяла Русия, когато дойде от Константинопол в руската митрополия и тогава със себе си докара правилните книги и ги преведе на славянски език"¹⁹.

Подобни книги търсели властите в Москва за провеждането на църковната реформа. В историческата литература се приема, че те били осигурени от Арсений Суханов, но мнозинството автори пропускат факта, че богослужебни книги донесли в Москва и духовници, пристигащи за съборите от 50-60-те години на XVII в. Например Гавриил Сръбски и др., уведомени предварително, носели със себе и известно количество църковна литература при посещенията си в руската столица²⁰.

Да осигури образци за реформата бил задължен и споменатия Иван Петров Тафрала. Това съвпадало с мисията му до хетман Богдан Хмелницки²¹.

Явно С. Белокуров и Н. Каптерев грешат, изказвайки мнението, че Тафрала изпратил книгите от Цариград. По това време той се е намирал в Украйна и явно оттам е получил необходимата

литература. Последната не е взета от Киевската митрополия, тъй като Епифаний Славинецки, Арсений Сатановски и Дамаскин Птицки донесли със себе си в Москва още през 1649 г. богослужебни книги от митрополитската библиотека²².

Книгите, донесени в Москва, са описвани на два пъти - в отчета на Арсений Суханов и във връзка с подготовката на църковния събор от 1660 г., който трябвало да се произнесе по делото на патриарх Никон, самоволно напуснал патриаршеските си задължения. Между двата списъка съществува разлика от 55 книги. В по-краткия опис те са разделени на две части - 395, и втора от 48. Разликите се дължат на факта, че не всички богословски съчинения са донесени от Арсений Суханов. Той описал това, което сам е закупил или получил, а вторият списък е дело на чиновниците на Тайния приказ²³.

Би могло да се преположи, че Иван Петров Тафрала изпратил книги, които получил от българи живеещи в Украйна. По този начин в руската столица от Киев попаднали съчинения с църковна насоченост по два пътя - от митрополитската библиотека и от българи, живеещи в Украйна, изпратени в Москва от Иван Тафрала. Последният съчетал дипломатическата си мисия до Богдан Хмелницки с ангажимента да осигури богослужебна литература за нуждите на църковната реформа. Не би трябвало да се пренебрегват и даренията на духовници от Православния Изток, пристигащи в Русия във връзка с църковните събори от 50-60-те години на XVII в.

При провеждането на реформите в руската православна църква за образец послужили гръцки новопечатни книги. Това се наложило за по-голяма яснота и предвид нуждата от единен образец²⁴. Събраните съчинения, особено тези на български език се пръснали по манастирите около Москва или в отделни лица. В описания, направени през първата половина на XIX в. от Павел Строев, на частни библиотеки се забелязват и значителен брой ценни издания от български средновековни автори. Би могло да се посочат: Житие на свети Иларион епископ Мъгленски от патриарх Евтимий, Житие на преподобната филотея, пак от него, съчинения на Йоан Екзарх и препис от 1263 г. на новия "Шестоднев" и др²⁵. Част от книгите носят подписа на своите бивши притежатели или преписки на кого са дарявани. По тях е възможно да се проследи част от пътя, който са изминали.

След оттеглянето си във Воскресенския манастир през 1658 г. руският патриарх Никон взел със себе си част от литературата, събирана за нуждите на църковната реформа²⁶. Имайки предвид, че книгите донесени от Арсений Суханов попаднали веднага в печатния двор, а духовниците-дарители предавали съчиненията при официалната си аудиенция при владетеля, то Никон при отричането си от патриаршеския престол нямал достъп до тях. По всяка вероятност той взел със себе си съчиненията, изпратени от Украйна от Иван Петров Тафрали. По-късно патриархът направил дарение на някои манастири. Сред подарените книги са две съчинения на патриарх Евтимий Търновски - Житие на преподобната Филотея и Житие на преподобния Иларион, епископ Мъгленски. Би могло да се твърди, че те са били сред изпратените от българите, живеещи в Украйна, чрез Иван Тафрали²⁷.

В 1644 г. игуменът на киевския манастир "Свети Михаил" Натанаил написал "Книга за вярата истинска и православна". Тя е отпечатана в Москва по нареждане на духовника на цар Алексей Михайлович, протопоп Стефан Вонифатиев. Игуменът бил близък на киевския митрополит Петър Могила. Натанаил посочва, че при написването на "Книга за вярата" използвал книгите, донесени от митрополит Киприан от "... славния град Търнов"²⁸. Самият автор по всяка вероятност е от български произход. Това мнение е изразено от проф. Н. Каптерев, базирайки се на произведението "Проскинтарий", на Арсений Суханов²⁹.

Същите съчинения послужили и при съставянето на славянската граматика от Мелетий Смотрицкий³⁰.

Описвайки църковните обреди на другите източноправославни народи, Арсений Суханов пише и за Украйна. Записките са направени по време на престоя на монаха в Киев. Той укорява гърците, малорусите и българите, че "... не са твърди във вярата"³¹. Изричното споменаване на българите заедно с малорусите не е случайно. На същото място Суханов изказва и мнението си за "Книга за вярата" на игумен Натанаил, което е доказателство, че тази част от дневника наистина е писана в Киев. Прави впечатление, че не се използва стандартното "грък", по отношение на българите, а се споменават отделно и то редом с малорусите. Следователно той е срещал българи в Украйна, опознал ги е сравнително добре, за

да ги поставя редом с други източноправославни при отправянето на упреци към църковните порядки в киевската митрополия.

Въз основа на изложеното би могло да се твърди, че през XVII в. в Украйна съществувала българска колония. Периодичното пътуване на нейни представители до руската столица, сведения на пътешественици, наличието на литература с български произход показват, че тази колония била с компактно население и с историческа и родова памет.

Б Е Л Е Ж К И

1 Атанасов, П. Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в С., 1986.; Райков, Д. Българите и България в чуждестранната книжнина. С., 1989.; Българите и България в старата руска книжнина. С., 1983.; Богданов, И. Тринадесет века българска литература. ч. I, С., 1983.

2 Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. изд. 2-е, Сергиев посад, 1914.; Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. СПб, 1858.

3 Макарий /митрополит/. История русской церкви. т. XII, СПб, 1883.; Каптерев, Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. Сергиев посад, т. I-II, 1909-1912.; Характер отношений...

4 Центральный государственный архив древних актов /ЦГАДА/ ф. 52 /Сношения России с Грецией./; За практиката да се явяват новодошлите в Москва в Посолския приказ по-подробно вж. Каптерев, Н. Характер отношений..., с. 271-283.

5 Пак там, с. 105, прил.

6 Алеппский, Павел Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. М., I-V, 1896-1900, пер. с арабского Георгия Муркоса.; Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке. пер. с арабского профессора Г. А. Муркоса /извл./, СПб, 1898.

7 ЦГАДА, ф. 52, св. 1662, N 6.

8 Сочинения Юрия Крыжанича. изд. Бесоным, Русская беседа, М., 1859, с. 192.

9 Макарий /митрополит/ История русской церкви. т. XII, с. 178.; По всяка вероятност името Мануил е русифицирано. Отговорът на патриарх Паисий I в: Деяния собора Московского в лето 1654, М., 1873, прил. N 1.

10 Църковната реформа била извършена, като за образци се приели новопечатни гръцки книги. Мякотин, В. А. Прототип Аввакум. В: Из истории русского общества /этюди и очерки/. СПб, 1902, с. 25.; Житие боярина Феодора Ртищева. В: Древняя российская Вивлиофека, т. XVIII, 1895.

11 ЦГАДА, ф. 52, 1637, N 2; 1660, N 8.; Каптерев, Н. Ф. Характер отношений... с. 189, 194-195.

12 ЦГАДА, ф. 52/1, 1656, N 25.

13 Путешествие Антиохийского патриарха..., вып. III.

14 Муркос, Г. А. Цит. съч., с. 53.

15 Пак там, с. 65.

16 Райков, Д. България и българите в чуждестранната... с. 259-299.

17 По въпроса за реформите в руската православна църква и разкола вж.: Каптерев, Н. Ф. и Макарий /митрополит/. Цит. съч.

18 Сочинения Арсения Суханова с предисловием С. А. Белокурова. В: Чтения в обществе истории и древностей российских /ЦОИДР/, 1894, кн. 2, с. 1-283.; Белокуров, С. А. Суханов, Арсений - биография. В: ЦОИДР, кн. 1-2, 1891.; Собрание патриархом Никоном книг с Востока. СПб, 1882.; Арсений Суханов - Проскинтарий. изд. проф. Ивановского, Н. И., Казань, 1870.

19 Заседание в книжной палате 18. февраля 1627 года по поводу исправления катехизиса Лаврентия Зизания. В: Обществе любителей древне-русской письменности, кн. XVII, 1878, СПб.

20 Белокуров, С. А. Собрание патриархом Никоном книг..., с. 32-38.

21 Каптерев, Н. Ф. Характер отношений..., с. 194-200.

22 Вж. бел. N 10.

23 Белокуров, С. А. Собрание патриархом Никоном книг...; Деяния собора /Московского/. В: Суботин, Н. Материалы для истории раскола за первое время его существования. т. II, М., 1876, с. 126-141.

24 И съвременниците, и изследователите на църковната реформа в Русия през XVII в. са единодушни, че за образец били използвани новопечатни гръцки книги. Вж. Свидетельство Силвестра Медведева о никоновском исправлении книг. В: Христианские чтения, кн. IV, 1886.

25 Строев, П. М. Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстого и купца И. Н. Царского., М., 1841.; Рукописи славянская и российская, принадлежащие почетному гражданину и археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому., М., 1848, с. 108, док. N 173.; Описание рукописей монастырей Волоколамского, Новый Иерусалим, Саввина-Сторожевского и Пафнутиева-Боровского. СПб, 1891, л. 154, 222, с. 44-46, л. 1, с. 47, л. 382, с. 289, л. 294-317. Белокуров, С. А. Собрание патриархом... с. 65.

26 За оттеглянето на патриарх Никон вж. митрополит Макарий. Цит. съч.

27 Вж. бел. N 25.

28 ЦОИДР, кн. 3, 1848.

29 Каптерев, Н. Ф. Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. изд. 1-е, М., 1887, с. 16.

30 За граматиката на Мелетий Смотрички по-подробно: Атанасов, П. Цит. съч., с. 46-55.

31 Арсений Суханов - биография..., в: ЦОИДР, кн. 1, 1891.; Проскинтарий..., изд. Ивановского, Н. И.